

- 2004. – №1/2.
2. Данилов В.П. Введение. Советская деревня в 1938–1939 годах // Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939: Док. и мат.: В 5 т. – Т. 5: 1937–1939. – Кн. 2: 1938–1939. – М., 2006.
  3. Разгон В.Н. Репрессии против бывших «кулаков» в Алтайском крае в 1937–1938 гг. // Сталинизм в советской провинции: 1937–1938 гг. Массовая операция на основе приказа №00447/ Сост.: М. Юнге и др. – М., 2009.
  4. Трагедия советской деревни...
  5. Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф. 16. – Оп. 31. – Спр. 62.
  6. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 288. – Оп. 2. – Спр. 1.
  7. ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 31. – Спр. 28.
  8. ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 30. – Спр. 74.
  9. ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 32. – Спр. 35.

Romanets N.R. The Consequences of «The Great terror» in the Ukrainian village (the 1937th – 1938th). The article is devoted to the investigation of the impact of «The Great terror» on the socio-economic process in the Ukrainian village.
Key words: sabotage, repressions, policy, NKVD, «Great terror».

Л. А. Ковальська

ПАРТИЗАНСЬКИЙ РІЗНОВИД ВІЙСЬКОВОГО МИСТЕЦТВА В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

Висвітлено проблеми партизанського різновиду ведення бойових дій на основі формування військової стратегії в СРСР. Проведено аналіз успішності радянського Руху Опору на різних етапах Великої Вітчизняної війни у розмаїтті джерелознавчих аспектів. Розглянуті завдання поставлені їм радянською владою.

Ключові слова: Велика Вітчизняна війна, партизанський та підпільний рух, віськове мистецтво, радянська влада.

Діяльності радянського Руху Опору у роки Великої Вітчизняної війни присвячено багато уваги дослідниками у минулому і сьогодні. В історіографічній науці радянський Рух Опору років війни (у радянській історіографії Рух Опору узагальнюється словом партизанство) розглядався як всенародна боротьба радянських громадян, що не підкорилися німецьким окупантам. Найбільш інформаційною джерельною базою з історії радянського партизанського військового мистецтва є мемуарна та наукова література, створена учасниками партизанських загонів, що суттєво доповнює документальні матеріали. Метою статті є висвітлення проблем формування та відхилення партизанської військової доктрини СРСР напередодні, а згодом – втілення її елементів у розвиток партизансько-підпільного руху в роки Великої Вітчизняної війни.

Формулюванню партизанства як соціального явища присвятили свої роздуми представники-учасники партизанських рухів, відмінні за етнічним та соціальним представництвом, метою та характером. Проблема розвитку партизанського військового мистецтва приділяли увагу Д. Давидов, В. Ленін, М. Дробов, Е. Че Гевара, І. Старінов, Г. Гудеріан, Ч. Діксон, Дж. Фуллер [1–9] та ін.

У військовій теорії класичним є визначення поняття «партизанська війна», сформульоване на початку ХІХ ст. представником російських партизан років Вітчизняної війни 1812 р. Д. Давидовим: «Партизанська війна складається ні з дрібних, ні з першорядних завдань, оскільки містить завдання не лише зі знищення декількох складів, виступів населення чи нанесення прямих ударів ворогу. Вона поєднує всю сукупність шляхів від тилу ворожої армії до території, на якій відбувається забезпечення її військ провіантом та зброєю, через що й унеможливується рух ресурсів для існування» [1, 292].

Теоретичне обґрунтування партизанських бойових дій отримало поширення у науковій та військово-історичній літературі. 1858 р. опубліковано працю генерал-майора Н. Голіцина «Про партизанські дії у великих розмірах, приведених до правильної системи та застосованих у дії армій загалом і російській зокрема», де викладено питання стратегії партизанської війни та захисту тилу від партизанських дій супротивника. Питання партизанської війни знайшли відображення також у теоретичних працях західних військових дослідників К. Клаузевіца та Г. Жоміні. 1884 р. видано працю В. Клембовського «Партизанські дії», яка отримала популярність під час Громадянської війни у Росії на початку ХХ ст.

Трактуючи партизанство як реалізацію соціально-політичного протесту населення, В. Ленін говорив: «Партизанські виступи не помста, а повноцінні військові дії. Вони мало схожі на авантюру, як напади на тили ворожої армії під час затишшя на головному полі битви. Партизанські дії бойових груп... безсумнівно пов'язані з настроєм мас. Партизанські дії бойових груп звичайно готують бойових керівників мас. Партизанські дії бойових груп не лише не є результатом зневіри у повстанні або неможливості повстання, а, навпаки, є необхідною складовою повстання» [2, 181].

Інший радянський теоретик військової партизанської тактики М. Дробов вважає, що «малу війну можна... визначити як імпровізовані активні дії невеликих загонів, організованих населенням, армією, урядом або партією у своєрідному для кожного випадку типу для нанесення своєю супротивникові безпосередніх матеріальних чи інших втрат всіма доступними їм засобами» [3, 43]. У радянській період, крім згаданих, вийшли друком праці П. Каратигіна «Партизанство», багато праць І. Старінова та інших дослідників-учасників [4]. Партизанський різновид військової діяльності характеризує з позицій соціальної революції Е. Че Гевара: «Партизанська боротьба – це боротьба мас, народна боротьба. Партизанський загін як озброєне ядро, є бойовим авангардом народу, його головною силою є те, що він спирається на населення» [5].

Оцінку ведення партизанської війни в тилу німецьких військ під час Другої світової війни знаходимо у інших авторів: «Історія воєн не знає жодного прикладу, коли партизанський рух відіграв би таку роль, яку він зіграв в останній світовій війні, – зазначав генерал гітлерівської армії Л. Рендуліч. – За своїми розмірами він став зовсім новим у військовому мистецтві. Зі значного впливу на фронтові дії військ, на проблеми постачання, роботу тилу і управління в окупованих районах, він став частиною поняття тотальної війни» [6, 135]. Натомість Г. Гудеріан стверджував, що «у міру того, як війна набувала зтяжкого характеру, а бої на фронті ставали все більш наполегливими, партизанська війна стала важливим фактором, який суттєво впливав на моральний дух фронтових солдатів» [7]. Подібних позицій дотримуються англійські дослідники Ч. Діксон і О. Гейльбрун: «Втрати, нанесені німецькій армії партизанською війною, не можна визначити тільки кількістю вбитих і поранених, кількістю знищених зброї і складів. До цього слід додати втрату німецькою армією боєздатності та ударної сили, значення якої важко визначити в цифрах» [8, 25]. Ще яскравіше висловлюється Дж. Фуллер: «У Росії партизани, число яких постійно зростало, вселяли жах у серця німецьких солдатів, у нескінченному потоці інформації. На величезних просторах, через які проходили комунікації, партизанські загопи відігравали таку ж роль, як і підводні човни в Атлантичному океані» [9, 332].

Кожен радянський громадянин, у своєму прагненні допомогти Червоній Армії швидше вигнати з Батьківщини окупантів, йшов у партизани, а ті хто залишався у містах і селах проводили підпільну боротьбу або допомагали забезпеченню діяльності партизан. Так трактували партизанство не лише комуністичні ідеологи і вчені-історики, але й самі учасники-керівники партизанського руху років Великої Вітчизняної війни (Д. Медведєв, С. Ковпак, О. Федоров, П. Вершигора, С. Морозов, Є. Березняк). Сьогодні стає зрозумілим, що партизанський рух років війни не може сприйматися так однозначно. Військові дії підрозділів Червоної Армії та НКВС, які в тилу супротивника виконували бойові завдання, називаючись партизанами, нині вважаються спецопераціям, а військово-вослужбовці – спецназівцями. У такому розумінні термін «партизанство» занадто всеохопний та аморфний.

Для можливостей ведення партизанської війни та її успіхів необхідна низка соціально-політичних, економічних, військових, технічних та природно-географічних факторів, які поділяються на об'єктивні та суб'єктивні. Провідним фактором є політична ситуація виникнення й розгортання партизанської війни, оскільки лави партизан поповнювали лише представники свого (лояльного) народу. Дезорганізація тилу супротивника стала головним завданням радянських партизанів у роки Великої Вітчизняної війни.

Склад і організація партизанських формувань, незважаючи на їх різноманітність, все-таки мали багато спільного. Основною тактичною одиницею був загін, який об'єднував на початку війни кілька десятків бійців, а пізніше 200 і більше. У процесі війни багато загонів об'єднувалися у більш великі з'єднання чисельністю від кількох сотень до кількох тисяч осіб. В їх озброєнні переважала легка стрілецька зброя, але багато партизанських загонів і бригад вже мали станкові кулемети і міномети, а в окремих випадках і артилерію. Усі, хто вступав у партизанські загони, складали партизанську присягу, в загонах встановлювалася жорстка військова дисципліна.

Існували різні форми організації партизанських сил – дрібні і великі формування, регіональні (місцеві) і нерегіональні. Регіональні загони і з'єднання постійно базувалися в одному районі і несли відповідальність за захист населення і боротьбу з окупантами якраз на цій території. Нерегіональні партизанські з'єднання і загони виконували завдання у різних районах, проводячи тривалі рейди, будучи пересувними резервами, маневруючи якими, керівництво партизанським рухом могло зосереджувати зусилля на головному напрямі планових ударів для нанесення найбільш потужних ударів по ворогу. Бази і місця дислокації партизанських формувань перебували у зоні великих лісів, у гірських і болотистих районах, які згодом отримали назву партизанські краї. На їх території ставало можливим застосування відкритих зіткнень із супротивником, а в степових районах великі партизанські загони могли успішно діяти переважно у вигляді рейдів.

На початковому етапі Великої Вітчизняної війни розгортання радянського партизансько-підпільного руху мало низку організаційних проблем, що позначилося на швидкій окупації території України та просуванні німців на схід. Говорячи про причини малої ефективності партизанської війни та великих втрат у 1941 – 1942 рр., радянський військовий історик та фахівець з партизанської тактики І. Старінов окреслює прорахунки радянського керівництва загалом та особисто керівника СРСР Й. Сталіна: стратегічні помилки військового керівництва, в результаті яких Велика Вітчизняна війна тривала майже п'ять років; репресії, що знищили професійні, добре навчені кадри і ліквідація необхідних захо-

дів на випадок зовнішньої загрози за кілька років до війни; керівництво військовими діями партизан було доручено людині, яка не мала військової та спеціальної підготовки; у тил ворога закидалися невідготовлені формування; партизанам ставили завдання, які могли бути вирішені лише бойовими зіткненнями, що не відповідало головній тактиці партизанської війни; було відсутнє планування діяльності партизанських сил, що свідчило про некомпетентність керівників штабів партизанського руху [4].

На думку І. Старінова, усі стратегічні помилки радянської влади були результатом відмови від партизанської військової доктрини М. Фрунзе, що полягала у підготовці партизанської війни заздалегідь, задовго до початку війни. Натомість керівництво СРСР обрало наступальну тактику «ведення війни на чужій території». 18 липня 1941 р. керівництво партизанської боротьби було доручено партійним органам, а в тилу ворога підпільним партійним організаціям, що у стратегічному плані привело до відсторонення Генерального Штабу від керівництва партизанською війною та значних втрат у перший рік війни. ЦК ВКП(б), незважаючи на довоєнну військово-теоретичну доктрину М. Фрунзе про підготовку до партизанської війни на випадок агресії, взяв на себе невласливі йому функції військового управління війною у тилу ворога.

Безрезультатним було звернення до ЦК ВКП(б) та Й. Сталіна на початку Великої Вітчизняної війни рад фронтів, ЦК КП(б)У та ЦК КП(б)Б, обкомів низки окупованих областей з пропозиціями про організацію військово-оперативного органу для керівництва боротьбою у тилу ворога. На деякий час було створено Управління з формування партизанських частин у складі Народного комісаріату оборони, але проявити себе воно не змогло й було ліквідоване вже у грудні 1941 р. Тоді Й. Сталін доручає П. Пономаренку створити Центральний штаб партизанського руху (ЦШПР) при Ставі Головнокомандувача та очолити його. Як кадровий політпрацівник П. Пономаренко підбирає керівників штабу з лав партійних органів, політробітників Червоної Армії та інших військових формувань. Така кадрова політика привела до неможливості оптимального планування діяльності партизанських сил, оскільки політробітники не мали спеціальної освіти чи військової підготовки.

У сфері оперативного керівництва П. Пономаренко непередбачено відмовився від централізованого планування дій партизан, аргументуючи це слабкістю оперативного зв'язку, вважаючи, що виводити з ладу об'єкти залізниць та автомобільні шляхи, лінії зв'язку, партизани зможуть й при мінімальному плануванні. Він також пропонував перейти від підготовки поодиноких та групових диверсій до організованої цілеспрямованої масової диверсійної роботи. Насправді практика показала, що найбільш ефективними були диверсійні акти професійно підготовлених диверсантів-одинаків. П. Пономаренко не зважав, що добре підготовлені спеціалісти мінно-підривної справи можуть бути посередніми диверсантами, оскільки не бачитимуть відмінностей мінно-підривної діяльності диверсантів від простих військових.

Не зовсім вдалою була й тактика масованої диверсійної роботи. Перед партизанами ставили складні завдання, які у багатьох випадках могли вирішуватися лише регулярними частинами Червоної Армії. За підрахунками І. Старінова, 90 % втрат партизани зазнавали у відкритих боях. Військові зіткнення з частинами Вермахту в його тилу пов'язані з більшими втратами, ніж це мало місце на фронті. У своєму тилу частини супротивника могли безперешкодно поновлюватися та поповнювати боеприпаси, а у партизанських з'єднань таких можливостей не було. Саме тому на початку війни

два українських та шість ленінградських партизанських полків, не дивлячись на героїзм особового складу, були знищені німцями. Відкидання доктрини М. Фрунзе про підготовку партизанської війни та ліквідація заходів із завчасної підготовки до неї привели у сприятливих умовах ведення боротьби у тилу ворога до полону близько чотирьох мільйонів радянських військовослужбовців.

Для партизанів відкритий бій – найбільш невігідний вид діяльності. Приховані дії та конспірація – найбільш органічна форма військової діяльності партизан, завдяки якій вже у липні 1942 р. радянські партизани контролювали цілі «краї», загальний периметр їх у два з половиною рази перевищував протяжність радянсько-наміського фронту, хоча чисельність партизан була в п'ятдесят разів менша за Червону Армію. У зверненні 3 липня 1941 р. Й. Сталін вимагав при вимушеному відступі частин Червоної Армії не залишати ворогу матеріальних ресурсів ведення війни. Запозичивши тактику «випаленої землі» у фінів, які використовували її під час радянсько-фінської війни 1939 – 1940 рр., Й. Сталін не враховував особливості тих подій – перед знищенням усіх ресурсів фінні встигали евакуювати також і місцеве населення. Замість того, щоб роздати неевакуйовані продукти харчування та інші ресурси радянська влада закликала знищувати їх, залишаючи на голодну смерть населення окупованих областей. Незважаючи на великий розмах радянського Руху Опору, відрізати німецькі війська від джерел забезпечення на окупованій території, на початковому етапі війни партизанам так і не вдалося.

Підводячи підсумок, необхідно зауважити, що партизанство та підпілля років Великої Вітчизняної війни були достатньо масовим явищем. За своєю метою вони були направлені проти окупаційної німецької влади та військових частин Вермахту. Не дивлячись на те, що більшість партизанських та підпільних загонів не відповідали вимогам до військових формувань, мали низьку (з точки зору фахових військових та економічних розрахунків на їх утримання) бойову ефективність, вони відіграли важливу роль у мобілізації населення України задля перемоги над фашистським блоком, дезорганізували тиллові комунікації ворога, допомагали військовим частинам Червоної Армії у вирішальні моменти найбільших баталій років Другої Світової війни.

1. Давыдов Д. *Военные записки*. – М., 1982.
2. Ленин В.И. *Современное положение России и тактика рабочей партии // Полное собрание сочинений*. – Т. 12. – М., 1958 – 1965.
3. Дробов М.А. *Малая война, партизанство и диверсии*. – М., 1998.
4. Старинов И.Г. *Мины замедленного действия*. – М., 1999.
5. Че Гевара Э. *Партизанская война: Сборник «Я – конкистадор Свободы»*. – М., 2010.
6. *Итоги Второй мировой войны / Под ред. И. Соболева; Пер. с нем.*. – М., 1987.
7. Гудериан Г. *Воспоминания солдата / Пер. с нем.*. – М., 1954.
8. Диксон Ч., Гейльбрунн О. *Коммунистические партизанские действия*. – М., 1957.
9. Фуллер Дж. *Вторая мировая война 1939 – 1945 гг. Стратегический и тактический обзор / Пер. с англ.*. – М., 2005.

Kovalskaya L. A. *The guerrilla kind of the military art in the years of the Great Patriotic war*. The problems of the partisan varieties of warfare on the basis of the formation of the military strategy in the USSR are defined in the article. Is analysed the progress of the Resistance movement during the different stages of the Great Patriotic war from the point of views of the veriaety historical source aspects. Were considered the tasks set by the Soviet authorities.

Key words: Great Patriotic war, the partisan and underground movement, art of war, the Soviet government.

О. П. Білоус

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ РАДЯНСЬКИХ ПАРТИЗАНСЬКИХ ФОРМУВАНЬ ПІВНІЧНО-СХІДНОЇ УКРАЇНИ ПЕРІОДУ ЇХНЬОГО СТАНОВЛЕННЯ

Аналіз проблематики становлення радянського партизанського руху в Україні у другій половині 1941 р.: роль ЦК КП(б)У та НКВС УРСР у формуванні партизанських загонів на території Північно-Східної України, ставлення до руху Опору місцевого населення; трагедія сіл регіону, внаслідок партизанської боротьби.

Ключові слова: рух Опору, партизанський рух, партизанський загін, Північно-Східна Україна.

Незважаючи на широкий інтерес істориків до партизанського руху, надмірну опіку цієї проблематики з боку радянської партійної номенклатури, дотепер вказана тема залишається цікавою для досліджень. Спогади учасників та наукові дослідження в період існування Радянського Союзу, здебільшого, зображали учасників руху Опору «міфічними героями», такими собі ідеальними борцями за справедливість, на окупованих Вермахтом українських землях, універсальними вояками, позбавленими всього земного: сумнівів, почуттів, прорахунків, пошуків, невдач, переживань, поразок, людських радощів.

Лише після 1991 р. відлаковані стереотипні образи казенної історії поволі почали відступати, піднявши лаштунки над реальними подіями, із-за яких з'явилися не завжди красиві й причепурені реалії, пов'язані з неналежною підготовкою, складними взаєминами з місцевим українським населенням, напруженими стосунками в середині партизанських з'єднань тощо. Саме відтоді в науковий обіг вводиться низка нових архівних документів і матеріалів, що дає змогу розкрити маловивчені сторони проблеми та критично переосмислити їхню роль і місце в партизанському русі періоду Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр.

В українській і зарубіжній історичній науці, на зміну усталеним поглядам, прийшли якісно нові оцінки та бачення його розвитку, діяльності. До корифеїв вивчення періоду Другої світової війни загалом та радянського партизанського руху зокрема приєдналася ціла низка молодих науковців, дослідження яких стали проривом у студіюванні історії Другої світової війни. Справжньою подією став вихід монографії А. Чайковського «Невідома війна. (Партизанський рух в Україні 1941 – 1944 рр. мовою документів та очима історика)» [1], у якій автор висвітлив низку невідомих раніше проблем партизанського руху. Найбільш фаховими роботами останнього десятиліття з історії радянського партизанського руху визнано дві монографії архівістів ЦДАГО України: «Україна партизанська» [2] та «Війна без пощади і милосердя» [3]. Заслугує на увагу монографія О. Гогина «Сталінські командос», у якій він поставив під сумнів використання поняття «партизанський рух» [4]. Велику увагу радянським партизанам України приділяє і В. Боярський, автор документального нарису «Партизанщина вчора, сьогодні, завтра», у якій він проаналізував використання багатого історичного досвіду партизанської боротьби в інтересах захисту країни від зовнішніх загроз [5].

Незважаючи на сотні монографій і тисячі статей, науковці, до недавнього часу лише інколи звертали увагу на проблеми становлення радянського партизанського руху, зокрема на ті умови, в яких він формувався. На узбіччі залишалися питання підготовки партизанів на випадок війни, організаційного періоду і спроби цен-